Vol-13 Special Issue- 1.3 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

आंतर-सांस्कृतिक संघर्षांच्या निराकरणात 'वसुधैव कुटुंबकम्' ची भूमिका: एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा.किशोर आनंदराव तडस
शिवरामजी हिवसे अध्यापक महाविद्यालय, वरुड

सारांश

एकविसाव्या शतकात मानवाने तांत्रिक आणि आर्थिक क्षेत्रात अफाट प्रगती साधली आहे. जग जरी आज 'ग्लोबल व्हिलेज' बनले असले, तरी मानवी विचारधारा मात्र अधिक संकुचित होत चालली आहे. धार्मिक कट्टरता, वांशिक द्वेष आणि सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाच्या अहंकारामुळे जगभरात अशांतता पसरली आहे. अशा परिस्थितीत, प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानातील **'वसुधैव कुटुंबकम्'** ही संकल्पना केवळ एक घोषणा न राहता, जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचा एक व्यावहारिक मार्ग ठरते. जागतिकीकरणाच्या युगात (Globalization) जगाची भौगोलिक अंतरे कमी झाली असली तरी, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि वैचारिक दरी वाढताना दिसत आहे. अशा परिस्थितीत, प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान 'वसुधैव कुटुंबकम्' (संपूर्ण जग हे एक कुटुंब आहे) हे केवळ एक आध्यात्मिक वचन नसून आंतर-सांस्कृतिक संघर्षांवर (Cross-cultural conflicts) मात करण्यासाठी एक प्रभावी साधन आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात सांस्कृतिक संघर्षांची मूळ कारणे शोधून, या वैश्विक मूल्याच्या आधारे त्यांच्या निराकरणाचा चिकित्सक अभ्यास मांडण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

जागतिकीकरणाने भौगोलिक सीमा पुसल्या असल्या तरी, सांस्कृतिक आणि वैचारिक दरी मात्र रुंदावली आहे. अशा काळात 'वसुधैव कुटुंबकम्' (संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब आहे) हे तत्त्व केवळ आध्यात्मिक वचन नसून ते आंतर-सांस्कृतिक संघर्षांवर मात करण्याचे एक प्रभावी साधन आहे. या विचाराचा उगम **महा उपनिषदातील** सहाव्या अध्यायात आढळतो. आजच्या काळात जिथे राष्ट्रवाद आणि धार्मिक असहिष्णुतेमुळे संघर्ष वाढत आहेत, तिथे ही संकल्पना 'आम्ही विरुद्ध ते' हा भेद मिटवून 'आपण' ही एकात्मतेची भावना जागृत करते. सॅम्युअल हंटिंग्टन यांच्या मते, भविष्यातील संघर्ष हे राष्ट्रांमधील नसून संस्कृतींमधील असतील. रशिया-युक्रेन किंवा इस्रायल-पॅलेस्टाईन यांसारख्या युद्धांमागे सांस्कृतिक अस्मितेचे पदर दिसून येतात. या पार्श्वभूमीवर, संघर्षाकडून समन्वयाकडे नेणारा 'वसुधैव कुटुंबकम्' हा विचार अत्यंत मोलाचा ठरतो.

'वसुधैव कुटुंबकम्': ऐतिहासिक आणि दार्शनिक आधार

या संकल्पनेचा मुख्य संदर्भ 'महोपनिषद' ग्रंथात खालीलप्रमाणे येतो :

"अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्॥"

अर्थ: "हा माझा आणि तो परका असा विचार संकुचित मनाची माणसे करतात. मात्र, ज्यांचे मन उदार आहे, त्यांच्यासाठी संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब असते." भारतीय अद्वैत सिद्धांतानुसार, सर्व जीवांमध्ये एकाच चैतन्याचा अंश आहे, त्यामुळे भेदभाव करणे हे अज्ञानाचे लक्षण आहे. ही संकल्पना केवळ सहनशीलता (Tolerance) नव्हे, तर दुसऱ्याचा मनापासून स्वीकार (Acceptance) आणि आदर करण्यास शिकवते.

केस स्टडी: भारतीय परराष्ट्र धोरणातील उपयोजन

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात या तत्त्वाचा 'सॉफ्ट पॉवर' म्हणून प्रभावी वापर केला आहे:

G20 अध्यक्षपद (२०२३): भारताने या परिषदेचे ब्रीदवाक्य *"One Earth, One Family, One Future"* असे ठेवले होते, जे या संकल्पनेचे आधुनिक रूप आहे.

व्हॅक्सीन मैत्री: कोरोना काळात 'लस राष्ट्रवादाच्या' पलीकडे जाऊन भारताने १०० पेक्षा जास्त देशांना लस पुरवून जागतिक बंधुत्वाचा आदर्श ठेवला.

आपत्ती निवारण: तुर्की किंवा नेपाळमधील नैसर्गिक संकटांच्या वेळी भारताने राजकीय मतभेद बाजूला ठेवून तत्परतेने मदत केली (उदा. ऑपरेशन दोस्त).

आंतर-सांस्कृतिक संघर्षांची कारणे: विश्लेषण

सांस्कृतिक संघर्षांची मुळे खालील बाबींमध्ये आढळतात:

सांस्कृतिक वर्चस्ववाद: स्वतःच्या संस्कृतीला श्रेष्ठ मानून इतरांना कनिष्ठ लेखल्यामुळे संघर्ष निर्माण होतो.

अस्मितेचे राजकारण: राजकीय फायद्यासाठी गटांचे ध्रुवीकरण करणे आणि 'शत्रू' निर्माण करणे ही मोठी समस्या आहे.

पूर्वग्रह आणि चुकीची माहिती: सोशल मीडियाच्या माध्यमातून दुसऱ्या समुदायाबद्दल पसरवली जाणारी चुकीची माहिती संवाद खंडित करते.

संसाधने आणि स्थलांतर: मर्यादित साधने आणि वाढते स्थलांतर यामुळे स्थानिक व बाहेरून आलेले लोक यांच्यात ताण निर्माण होतो.

संघर्षाच्या निराकरणात प्रत्यक्ष उपयोजन

सांस्कृतिक संवाद: कुटुंबियांप्रमाणे राष्ट्रांनी चर्चेद्वारे प्रश्न सोडवल्यास संघर्षाची तीव्रता कमी होऊ शकते.

जागतिक नागरिकत्व (Global Citizenship): शिक्षण प्रणालीत या मूल्याचा समावेश करून भावी पिढीला 'जागतिक नागरिक' म्हणून घडवणे आवश्यक आहे.

पर्यावरणीय एकता: हवामान बदलासारखी संकटे कोणत्याही एका देशाची नसून ती संपूर्ण मानवजातीची आहेत. येथे 'सर्व एक आहोत' ही भावना गरजेची आहे.

आव्हाने आणि चिकित्सक विश्लेषण

जरी हा विचार आदर्श असला तरी त्याच्या अंमलबजावणीत काही अडथळे आहेत:

राष्ट्रवाद विरुद्ध जागतिकवाद: अनेकदा देशांचे हित (Realpolitik) हे जागतिक कल्याणापेक्षा वरचढ ठरते.

अस्तित्वाची भीती: लहान संस्कृतींना आपली मूळ ओळख पुसली जाण्याची भीती वाटते.

सत्तेचा असमतोल: विकसित आणि विकसनशील देशांमधील आर्थिक दरीमुळे या संकल्पनेचा वापर केवळ शक्तिशाली देशांच्या फायद्यासाठी होईल का, अशी शंका घेतली जाते.

निष्कर्ष

'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना कोणत्याही एका धर्माची किंवा देशाची मक्तेदारी नसून ती वैश्विक मानवतेचा जाहीरनामा आहे. आंतर-सांस्कृतिक संघर्ष थांबवण्यासाठी केवळ कायदे किंवा करार पुरेसे नाहीत, तर मानवी दृष्टिकोनात बदल होणे आवश्यक आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' हा विचार मानवी उत्क्रांतीसाठी आणि शांततेसाठी अनिवार्य आहे. केवळ कायदे किंवा करारांनी संघर्ष थांबणार नाहीत, तर मानवी दृष्टिकोनात बदल होणे आवश्यक आहे. जर आपण जगाला खरोखर कुटुंब मानले, तर शस्त्रास्त्रांवर होणारा अवाढव्य खर्च गरिबी निर्मूलन आणि शिक्षणासाठी वापरता येईल. विविधतेचा उत्सव साजरा करणे हीच आजच्या काळाची गरज आहे. हे मूल्य आचरणात आले, तरच पृथ्वीवर शांती नांदेल.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

संदर्भसूची (References)

राधाकृष्णन, एस. (१९२७). भारतीय तत्त्वज्ञान (Indian Philosophy).

हंटिंग्टन, सॅम्युअल पी. (१९९६). The Clash of Civilizations.

महा उपनिषद, अध्याय ६, श्लोक ७१-७३.

परराष्ट्र मंत्रालय, भारत सरकार (२०२३). जी-२० शिखर परिषद अहवाल.

थुरूर, शशी. Pax Indica: India and the World of the 21st Century.